

A politikai érdeklődés homlokterében

Donáth Péter: A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868–1958. Trezor Kiadó, Budapest, 2008. 830 oldal

A kiegyezéssel szinte egy időben érett be hazánkban sok-sok évtized küzdelme a mindenkire kiterjedő népoktatás megteremtésére. A 18. század második harmadától napirenden lévő, változó intenzitással ugyan, de folyamatosan tárgyalt nagy társadalmi probléma, az alsóbb néprétegek tudatlanságának, analfabétizmusának kérdése 1868-tól kecsegtetett valóban hatékony megoldással. A tankötelezettség bevezetése s az ahhoz szükséges elemi – részben anyagi, részben szervezeti – irányítási, részben viszont szankciókra épülő kényszerítő – feltételek megteremtése révén megnyílt az út az intézményes oktatás tömegesedése felé. A mindenkire kiterjedő iskolázás jószerevével felmérhetetlen hatással volt az iskola világára és a társadalom egészére egyaránt. E fordulatot leegyszerűsítve két tényezőt emelünk ki. Egyfelől az iskolák, a pedagógusok azzal a vadonatúj jelenséggel találkoztak, hogy olyan gyermekek tömegeivel kellett előre elhatározott, meglehetősen hosszú ideig foglalkozniuk, akik önszántukból nem akartak volna iskolába járni. Sőt – akár máig is érvényes ez a kiegészítés – a tanulók jelentékeny hányadát a szülői, családi háttér sem segítette az iskolai munkával való azonosulásban. Másfelől a tömegesség jelentősen fokozta a szektor iránti politikai érdeklődést. Az iskolán keresztül a fontosabb politikai és társadalmi szereplők minden egyes családot tartósan meg tudtak szólítani, s azt remélték, az iskola segítségével hatékonyan tudják majd befolyásukat kiterjeszteni. Ily módon miközben a korábbiakhoz képest hallatlanul felértékelődött az iskola politikai szerepe, a korábbinál összehasonlíthatatlanul

nagyobb feszültségforrássá is vált. A politika tehát céljai elérésében eszközként tekintett az iskolára – s közben egyre gyakrabban kellett azzal szembesülnie, hogy maga az iskola idéz elő komoly problémákat.

Mindez önmagában is mindenkor kellő feszültséghelyzetet teremt a tömegoktatásban érintett intézmények és az egyéni szereplők számára. Ez utóbbiak közül pedig természetesen kiemelkednek a – mintegy az első frontvonalban dolgozó – tanítók, tanítónők, valamint az őket képző intézmények. Ráadásul a fentebb vázolt két, ellentétes irányú, rendre konfliktushoz vezető jelenség kiegészült hazánk sorsfordulóinak, történeti fordulópontjainak a sajátosságaival is – hiszen az iskola nemhogy kívül marad a nagy kataklizmákon, hanem épp ellenkezőleg, az elsők között válik célponttá. Mindezeknek megfelelően aligha kérdőjelezhető meg Donáth Péter tanulmánykötetének témaválasztása. Az elsősorban a 20. századi tanítóképzés kérdéseit tárgyaló monumentális könyv a nagy politikai játszmák közvetlen közelébe kalauzolja el az olvasót – s így megállapításai a tanítóképzés szervezeti kereteinél sokkal tágabb értelmezési környezetben is helytállóak.

A több mint 800 oldalas, mindvégig gazdagon jegyzetelt tanulmánygyűjtemény ismertetése nem egyszerű feladat, hiszen hét nagyon eltérő hosszúságú írást találunk benne az alig 10 oldalnyi terjedelmű közleménytől a több mint 400 oldal hosszúságú monográfiáig bezárólag. A kötet elején – valamivel több mint három ív terjedelemben – mennyiségi kérdéseket tisztáz a szerző. Segítségével a dualizmus kori tanítóképző intézmények számának és belső összetételének változásait követhetjük nyomon. A grafikonokkal, diagramokkal, térképvázlatokkal bőségesen illusztrált tanulmány révén

plasztikus kép körvonalazódik az olvasó számára arról az intézményhálózatról, amelyik a korszak végére több mint a duplájára nőtt, az utolsó békeévben 2,5 millió tanulót fogadott s 35 ezer tanítót foglalkoztató elemi iskolai szektort szolgált ki. A két-két és félszeresre duzzadó kisiskolai igényekkel a tanítóképzők számának növekedése egyértelműen lépést tartott, hiszen a 1868. évi 39 képző helyett 1913-ban már 89 intézményben lehetett tanítói képesítést szerezni. Emellett a közel a nyolcszorosára növekvő növendékszám a tankötelezettséghez párosuló oktatási szolgáltatás színvonalának fokozatos és jelentős mértékű javulására utal még akkor is, ha e növekmény legalább részben a kezdeti kétéves képzési idő három-, majd négyévesre hosszabbodásának következménye volt. A korszak folyamán indult meg a tanítói szakma elnöiesedésének intenzív szakasza, a kezdeti 8%-os részesedésük valamivel több mint fél évszázad alatt 59%-osra nőtt. Donáth Péter felekezetenkénti bontásban, kimerítő részletességgel tárgyalja a tanítóképzők diákságának és tanári gárdájának felekezeti és anyanyelvi összetételét. A különféle árnyalt következtetések levonását lehetővé tévő adatsorok fő tanulása mindenképpen az, hogy a századfordulóra jelentősen visszaszorultak a nem magyar nyelvű tanítóképzés keretei, s 1908-ban a 82 képző közül csak hatban lehetett románul, kettőben németül és egyben szerb nyelven tanulni – így a nem magyar képzők aránya a dualizmus kezdetéhez képest a felére, 12%-ra esett vissza. A tanulmány második felében Donáth arra a nehezen megválaszolható kérdésre keresi a választ, hogy e mennyiségi gyarapodás összhangban állt-e az igényekkel, netán továbbra is tanítóhiány, esetleg túlképzés jellemezte a korszakot. Az ismét részletes, felekezeti bontású adatsorok elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a tanítóképzés volumene nagyjából a millenniumig felelt meg az igényeknek, azt követően rendre jelentősen több oklevelet állítottak ki, mint amire szükség lett volt a rendszernek – olyannyira, hogy az

1900-as évtizedben végig legalább kétszeres arányban túlteljesítették a képzők az igényeket. Ráadásul, ha a nemzetiségi arányokat is figyelembe vesszük, akkor azt láthatjuk, hogy ez a működési zavar további torzulásokkal járt együtt, hiszen miközben a magyar, a német és a rutén iskolák bőséges kínálatból választhattak, a szerb és román szükségleteket éppen csak kielégítette a képzési kapacitás, míg az újonnan végzett szlovák tanítókból rövidesen hiány lépett fel. Mintegy zárójelben fejezzük ki sajnálatunkat, hogy ez az igen alapos bevezető tanulmány pusztán 1918-ig követi az eseményeket, jöllehet a kötet következő tanulmányainak kontextusba helyezését jelentősen segítette volna a vizsgálat időhatárainak kitágítása.

A következő esettanulmányokban a szerző elsősorban a budai tanítóképző 20. század eleji történetének vizsgálatán keresztül mutat be szemléletes példákat a (nemzetiségi) politika és a népiskolák közötti kapcsolódási pontokra. Előbb Szémán István tanítóképzős kalandjáról szól röviden. Az eperjesi főgimnázium tanáraként és görög katolikus papként egyaránt Klebelsberg kultúrpolitikáját szolgáló Szémánt a csehszlovák hatóságok a húszas évek elején kiutasították. Ezt követően minisztériumi tisztviselőként, majd 1922-ben az edelényi választókerületben a szociáldemokrata előretörést megakadályozó, a nem túl népszerű kormánypárti jelölt javára visszalépő politikusként hozott áldozatot, amikért cserébe végleges, biztos állásban reménykedett. Így került a budai képzőbe, ahol a szlovák nyelv oktatásával bízták meg. Miközben tanítói képesítéssel nem rendelkezett, olyan vadoznatűj feladatot kapott, amellyel nemcsak neki, hanem az egész iskolának barátkoznia kellett, mivel a nemzetiségi politika korábban a nyíregyházi intézet kijelölését tervezte e célra. Nem csoda, hogy a felek kölcsönös megnyugvással vették tudomásul 1925-ben, hogy Szémán István végre testhezálló megbízatáshoz jutott, s visszatért a görög katolikus egyház szolgálatába.

Szintén a budai tanítóképző története kapcsán, pontosabban az intézmény számára kiszabott német nyelvű képzési feladatok ürügyén foglalkozik egy rövid írásban Donáth Péter Klebelsberg Kunó műveltségképeivel és nemzetiségi politikájával. A szerző a híres kultuszminiszter fontosabb megnyilatkozásait idézi, s ezek alapján érvel amellett, hogy a „gróf” nem a germanizálásnak, hanem a magyarországi nemzeti és nemzetiségi eszméknek volt markáns képviselője. Hasonlóan rövid cikkben, szintén a német nemzetiségi tanítóképzés történetéhez kapcsolódóan emlékezik meg egy alig ismert pedagógus-helytörténészről, Lux Gyuláról. A harmincas években a budai képző tanáraként, majd pedig az 1939–1944 között önálló Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum igazgatójaként működő Lux különböző tisztségeit (Országos Köznevelési Tanács-tagság, tanügyi főtanácsos, gyakorlóiskolai igazgató) felhasználva következetesen kiállt a nemzeti-nemzetiségi összetartozás elve mellett. A Kárpát-medencei népek sorsközösségét vallva lépett fel a „vérségi alapon” szerveződő német szervezetek, közösségek törekvéseivel szemben, s így módon annak a nemzetiségi politikának volt a híve, amely bár megköveteli minden állampolgártól az államhoz való hűséget, egyúttal biztosítja a hazai nemzetiségeknek az identitásuk megőrzéséhez szükséges feltételeket.

A kötet utolsó kisebb, legfeljebb egy ív hosszúságú tanulmányában a Lux Gyula által vezetett s csak a második világháború idején működő német nemzetiségi tanítóképző intézet előtörténetét, az alapítás elhúzódnásának okait mutatja be a szerző. Jóllehet a Vallás- és Köznevelésiügyi Minisztérium már 1920-ban rendelkezett a hazánkban élő német nemzetiségiel számára megfelelő számú és földrajzi elhelyezkedésű tanítóképző intézetek felállításáról, 1939-ig egyetlen ilyen iskola sem nyitotta meg a kapuit – így a trianoni szerződés aláírásának másnapján megjelent VKM-rendeletet valószínűleg sohasem hajtották végre. A hosszú-

hosszú csatározások részeként Lux Gyula 1928-tól kapott megbízást arra, hogy évente kéthetes, majd egy hónapos tanfolyamokat szervezzen a németajkú tanítók továbbképzésére. E kurzusok azzal a megrázó tanulsággal szembesítették a szervezőket, hogy az előadások túlnyomó többségét kizárólag magyarul volt érdemes megtartani. De idővel még az ilyen komoly hiányosságokkal küzdő tanítókból is hiány mutatkozott – egyre kínosabb helyzetbe hozva ezzel a harmincas években a legfontosabb külpolitikai szövetséges előtt a „nagypolitikusokat”. Az immár folyamatosan napirenden tartott kérdés 1939-ben látszott megoldódni az önálló intézet felállításával. Ám a kiváló tanárokat (Benda Kálmánt, Király Istvánt, Kosáry Jánost, Gárdonyi Zoltánt vagy a későbbi biológusprofesszor Uherkovich Gábort) a soraiban tudó képző mindvégig a támadások kereszttüzeiben állt. Ahogy Donáth fogalmaz: „a közép-kelet-európai történelem folyamatai [...] ezúttal is erősebbnek bizonyultak a tevékenységét a Kárpát-medencében együtt élő népek sorsközösségének (Heimatsgedanke) meggyőződésére alapozó tanári kar erőfeszítéseinél.” (119. old.)

Több mint száz oldalon keresztül – aminek negyven százaléka a jegyzetapparátus – Nagy László pályájának 1920-as évek eleji alakulásáról olvashatunk. A kortárs pedagógia-történészek által szívesen kutatott kiváló tanítóképzős tanár, a gyermektanulmányi mozgalom nemzetközileg elismert képviselője a Tanácsköztársaság után csaknem teljesen ellehetetlenült. Donáth Péter Nagy László két elkeseredett előterjesztésének, önnön pályájára visszatekintő számvetésének a segítségével kísérli bemutatni és értelmezni egy olyan pedagógiai gondolkodó kései nézeteit, aki az 1918–1919-es forradalmak idején aktív közéleti-politikai szerepet játszott. (Nagy László előbb 1919-ben próbálta tisztázni a Tanácsköztársaság idején játszott szerepét, három év múlva pedig egész munkásságára visszatekintve kérelmezte hivatali visszaminősítésének

megszüntetését és elmaradt pótlékainak visszamenőleges folyósítását.) Kétségtelenül sajátos helyzet állt elő Nagy László és a hozzá hasonló nézeteket vallók számára az első világháború végén. Demokratikus meggyőződés, az egyéni különbségek fokozott figyelembevétele és a társadalmi különbségek, igazságtalanságok iránti különös érzékenység, az alsóbb rétegek sorsáért érzett felelősség jellemezte Nagy László gondolkodását. S ilyen világképpel nyílt bizakodással tekintett a jövőbe. A régi rend összeomlása után mindkét forradalmi fordulat optimizmussal töltötte el. A szerző azt állítja, az egyébként deklaráltan diktatórikus tanácskormány oktatási programja egyetlen lényeges pontban sem volt disszonáns Nagy László szakmai felfogásával. S egyben a Tanácsköztársaság bukása után egyetlen korrekt vizsgálat sem marasztalhatta volna el a Közoktatási Népbiztosság gyermektanulmányi osztályára helyezett Nagy Lászlót. Ehhez képest a tanácskormány bürokratájaként a gyermektanulmány és a gyermekvédelem ügyének élharcosává lett Nagy ténykedését több fordulóban, aprólékosan vizsgálták 1919 után. S bár minden vád alól felmentették, az új politikai kurzus látványosan adta tudtára, hogy nem számít sem órá, sem pedig alternatív pedagógiai koncepciójára. Számos, a karrierjét a dualizmus korában kezdő szakemberhez hasonlóan ő is háttérbe szorult az új viszonyok között, miközben megkérdőjelezték eredményeinek tudományos értékét is.

A kötet utolsó tanulmánya egy több mint 400 oldalas monográfia. Ebben a nagykovácsi tanítóképző 1910-es évek végi és 1950-es évekbeli sorsfordító eseményeit veti össze a szerző. Mindkétszer bezárásra ítélték a patinás múlttal rendelkező, a 19. század közepén létesített intézményt. Az elemzés kiinduló kérdése az, hogy valóban az a motívum állhatott-e az első, még sikeresen kivédett, és a második, immár végre is hajtott felszámolási kísérlet mögött, amit Erdély-Grúz Tibor feltételezett. Az ötvenes évek első felének oktatási minisztere ugya-

nis azt vallotta, hogy a nagykovácsi, eredetileg református képző sorsa politikai okokból, a „magyar nemzeti, népi hagyományok becsületes ápolása” miatt pecsételődt meg. Donáth Péter leginkább azt a dilemmát vizsgálja, hogy valóban ilyen szorosan értelmezett politikai megfontolások vagy pedig az iskolahálózat és a mennyiségi mutatók megváltozásából adódó, „iskolapiaci” szempontok domináltak-e a megszüntető törekvések hátterében. Hosszas dokumentatív elbeszélését a két kulcsszereplő, Váczy Ferenc és Juhász Béla pályáján és az általuk koordinált folyamatokon keresztül vezeti. Váczy 1914 tavaszától igazgatta a kovácsi képzőt, s minisztériumi és tankerületi megbízatásai, illetve szakmai egyleti tisztsége révén is meghatározó alakjává vált hazánk tanítóképzésének. Ennek megfelelően az első nagy veszély idején Váczy vált az események központi alakjává. Ugyanilyen szerepet töltött be a második kísérlet idején Juhász Béla. Váczyhoz hasonlóan ő is évtizedeket töltött Nagykovácsin, s ő is széles körű társadalmi–közéleti tevékenységet fejtett ki a helyi Baross Szövetség és a Vöröskereszt nagykovácsi vezetésétől különböző egyházmegyei és egyházkerületi szintű népoktatási feladatok ellátásán át cserkészcsapat-szervezőbizottsági tagságig bezárólag.

Az 1918–1920-as és az 1957–1958-as felszámolási kísérlet részletes bemutatására és összehasonlítására e helyen nincs módunk. Donáth Péter adatgazdag okfejtéséből mindössze egyetlen motívumra hívjuk fel a figyelmet – mintegy ízelítőül, az aprólékos munka ajánlásaként. Donáthot ugyanis leginkább a két államosítási törekvés értelmezése motiválja, azokat a tényezőket kívánja elkülöníteni, amelyeknek az eltérései magyarázzák a két kísérlet kimenetelének különbözőségét. Mindkét alkalommal azzal szembesülhettek az alapvetően az egyház kötelei között szocializálódott tanítóképzős tanárok, hogy „új világ született”, amelyben a korábbi igazodási pontjaik kevésbé érvényesek. Nemcsak a szekularizációs folyamatok hatottak erősen, hanem ezzel

párhuzamosan az állam mindenre kiterjeszkedni vágyása is fenyegette a régi struktúrákat. Ilyen helyzetben egyrészt különösen felértékelődnek a személyes tényezők – nem véletlenül vizsgálja a szerző minuciózusan előbb Váczy szerepvállalását a Tanácsköztársaság idején és azt követően Juhász egyházzal és állami hatóságokkal szembeni pozíciófoglalását. Másrészt pedig megnő azon szereplők fontossága, amelyek legitimációs bázisként szolgálhatnak az állam–egyház nagy harcainak az idején egy-egy közösség, egy-egy intézmény számára. Ez utóbbi szempontnál mutatkozik meg legélesebben a különbség 1920 és 1958 között: az egyházi eredetű, de már államosított s bezárára ítélt nagykőrösi intézmény mögött nemcsak a kompromisszumreményeiben sorozatosan csalódott egyház nem állhatott, de a világi szférában is támogatás nélkül maradt az iskola: a megmaradó és bezárandó képzők mindvégig nyitott kérdésben Nagykovács sorsát leginkább a városi tanács távolságtartása pecsételte meg.

Ritka és szokatlan szellemi teljesítmény eredményét veheti kezébe az, aki Donáth Péter hatalmas tanulmánygyűjteményének olvasására szánja rá magát. Egészen megdöbbentő mennyiségű és kiterjedtségű gyűjtőmunka alapozta meg az alkotói éveket. Hatvannégy levéltárba jutott el a szerző, de kéziratárak és magánarchívumok anyagai-ban is sokat dolgozott, a még élő szemtanúkkal pedig interjúkat készített. Mind az elsődleges, mind a másodlagos források összegyűjtése kapcsán roppant munkát végzett – aminek eredményeként a kötet végén közel 150 sűrűn szedett oldalon sorolja fel a forrásait. Ennek a – nyugodtan írhatjuk – bibliofil gyűjtőszenvédélynek a gyümölcseként ugyancsak zavarba ejtően kiterjedt és alapos jegyzetapparátus társul minden egyes szöveghez. S miközben a szerző a fő-

szövegben következetesen a dokumentatív-elbeszélő módszerrel kalauzolja olvasóját az események között, e jegyzetek szinte kimeríthetetlen tárházul szolgálnak a korszak – nem csak tanítóképzős orientációjú – kutatói számára. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy épp a monumentalitásból fakadóan kissé átgondoltabb szerkesztői–kiadói munkára lett volna szükség. Hiszen a fizikailag is tekintélyes, jobbára csak asztal mellett olvasható kötet jegyzetapparátusának a szerkezete meglehetősen zavaró. A Nagy Lászlóról szóló tanulmány 457, a nagykovácsi monografikus rész pedig 1346 jegyzet számlál, s ezekben állandóan fellelhetők a csak a könyv végén feloldható rövidítések. Ehhez járul még, hogy az irodalomjegyzék nem egységes, az ábécérendbe szedett bibliográfia többször újrakezdődik. Hasonlóan komoly koncentrációt igényel az a megoldás, miszerint a szerző hangsúlyosabb megállapításait és az egyes – igen gyakori és terjedelmes – idézetek egy részét is kurziválja, ugyanakkor számtalanszor találkozunk normál betűvel szedett idézetekkel is. Így egy idő után alig képes az olvasó elkülöníteni a szerző és forrásának megállapításait, gyakran kényszerül újraolvasni egy-egy szövegrészt. Kétségtelen azonban, hogy e kevéssé olvasóbarát megoldásokért bőségesen kárpótolja a tanítóképzés 20. századi története iránt érdeklődő szakembereket az a tény, hogy ez az egészen egyéni hangvételű, hatalmas tanulmánygyűjtemény olyan eseményeket és szereplőket s olyan szempontokat és forrásokat vonultat fel tömeges méretekben, amelyeknek a megismerésével és átgondolásával hamarosan valóban érdemes lesz újraírni 20. századi tanítóképzésünk egész történetét.

UGRAI JÁNOS